

Katrin Hjort

Det affektive arbejde og adgangen til omsorg

De sidste 20 års diskussion af den kognitive økonomi er i dag afløst af diskussionen om udviklingen af en affektiv økonomi. Er det nye globale forretningsgrundlag blevet det immaterielle arbejde med at producere og regulere affekter? Gennem medier, markedsføring og management og i velfærdsopgaver som uddannelse, sundhed og social sikring. Opgaver, der i Norden i det 20. århundrede overvejende er blevet varetaget af kvinder i familierne og de offentlige institutioner.

Artiklens udgangspunkt er Michael Hardts kombination af kritisk teori og poststrukturalistisk kønsforskning og beskriver, hvordan det affektive arbejde i dag organiseres globalt på måder, der grundlæggende udfordrer den nationalstatslige velfærdsorganisering. Ændrede politiske og økonomiske vilkår betyder nye muligheder for højt specialiseret professionelt arbejde, der kan udvide menneskers livskapacitet næsten uendeligt, men også intensivisering, prioritering og selektion af klienter.

Fremtidens stridspunkt inden for velfærd bliver spørgsmålet om adgang til omsorg. Det 21. århundredes store spørgsmål bliver ikke frigørelse – at komme UD – men adgang – at komme IND – på de arenaer, hvor diverse dele af sind og krop kan udfoldes og udvikles. Hvem besidder de adgangstegn – koder og kort, diagnoser og diplomer – der giver mulighed for at modtage og udøve det excellente? Og hvem gør ikke? Liv og død bliver på nye måder en politisk beslutning.

Søgeord: Affektivt arbejde, affektiv økonomi, globalisering af velfærd, adgang til omsorg.

Videnssamfundet, vidensøkonomien eller den kognitive kapitalisme har været analyseret og diskuteret intenst de sidste 20 år. Har videnssamfundet afløst industrisamfundet, ophævet den private ejendomsret og opløst kapitalismen, eller er der tværtimod tale om processer, der betyder fremkomsten af et nyt eksplorationsgrundlag, nye indhegninger og nye muligheder for akkumulation? Og hvordan skal man i givet fald teoretisere en udvikling, hvor den samfundsmæssige værdiskabelse ikke er knyttet til håndens arbejde og den materielle produktion, men i lige så høj grad til åndens – arbejdet i og mellem hjerner – immaterielle processer og produkter? (Lyotard 1979, Gortz 1989, Boltanski og Chiapello 2002, Kristensen 2009).

Mit ærinde her er imidlertid at rette søgelyset mod en anden aktuel forandring i arbejdets organisering, nemlig mod hvad der – alt efter teoretisk referenceramme – kan betegnes som servicesamfundet, den affektive økonomi eller den kropslige kapitalisme. Jeg vil give et bud på, hvordan vi kan forstå de aktuelle forandringer i det arbejde, der i det 20. århundredes Norden i overvejende grad er blevet varetaget af kvinder, dels som omsorgsarbejde i familierne, dels som hvad man kan definere som relationsarbejde inden for uddannelse, sundhed og social sikring i de velfærdsstatslige institutioner (Arnberg og Syberg (red.) 1974, Dalgaard 1974, Moos 2004, Danmarks Statistik 2011, Hjort 2012). Jeg stiller spørgsmålet om, hvad de processer, der i Danmark er blevet benævnt moderniseringen af den offentlige sektor eller omstillingen fra velfærdsstat til konkurrencestat, dvs. den helt eller delvise kommodificering, kommercialisering og kapitalisering af "arbejdet med mennesker", betyder for forholdet mellem velfærdsprofessionelle og klienter (Knudsen 2008, Pedersen 2011).

Min argumentation er, at det 20. århundredes bestræbelser på at komme UD – dvs. frigøre sig fra institutioner som familier, skoler, sociale foranstaltninger osv. – i dag i det 21. århundrede erstattes eller overlappes af bestræbelser på at komme IND – dvs. skaffe sig adgang til såvel at udøve som at modtage "excellent omsorg". Hensigten er at rejse diskussionen om de politiske og etiske implikationer af disse processer.

Omsorg og konkurrencestat

I denne artikel fokuseres specielt på forandringerne i de nordiske lande i, hvad der her defineres som "det affektive arbejde", nemlig de aspekter af det samfundsmæssige arbejde, der "producerer og regulerer menneskelige livsprocesser", mentalt og kropsligt. Arbejde hvis fælles karakteristika er deres biopolitiske karakter (Hardt 2003, Hardt og Negri 2004:108). Det skal understreges, at her ikke tales om et arbejde, der er historisk nyt. Som jeg vil komme nærmere ind på, vil et centralt analysespørgsmål være, hvornår et givet arbejdsaspekt – her f.eks. den udviklingsstøttende virksomhed eller arbejdet med omsorg – selvstændiggøres og ved hjælp af særlige former for videnskabsproduktion og teknologi potentielt professionaliseres og kan gøres til

Katrin Hjort
Professor ved
Institut for
Kulturvidenskaber,
Syddansk
Universitet

E-mail:
katrinh@sdu.dk

genstand for rationalisering og økonomisering, dvs. integreres i en markedsbaseret værdiskabelses- og akkumulationsproces, nationalt og ikke mindst globalt.

Når der her fokuseres på de nordiske lande generelt og ikke kun på Danmark, så er begrundelsen, at netop den nordiske velfærdsstatskonstruktion baseret på universalistiske principper og finansieret via progressiv beskatning ideelt set har skullet kunne overtage og udvikle det arbejde med børn, syge og gamle, som traditionelt blev varetaget af kvinderne i familierne, hvis det vel at mærke blev varetaget. "Alt det bedste til alle" var formuleringen af den velfærdsstatslige etos, det overordnede formål som velfærdsstatens (kvindelige) relationsarbejdere skulle stræbe imod (Briggs 1961, Lykke 1994, Christensen 1999). Men det skal dog for god ordens skyld nævnes, at når der i det følgende tales om affektivt arbejde, som arbejde der (især) udføres af kvinder, så tales der *ikke* om en særlig type arbejde, som naturligt udføres af mennesker af hunkøn, men om *historiske* konstruktioner og traditioner. Og når der tales om velfærdsstatens etos, så tales der *ikke* nødvendigvis om realiteter, men om *idealer* – ideelle bestræbelser eller legitimationskategorier, alt efter synsvinklen (Rothuisen et al. 2011).

I Danmark og det øvrige Norden tegnes konturerne for arbejdet med velfærd *aktuelt* af, hvad der er blevet benævnt "den sociale konkurrencestat" – "Danmark A/S international". I konkurrencestaten er velfærd ikke – som i den klassiske velfærdsstat – defineret som en udgift til den kollektive forsikring, men som en investering i den nationale konkurrencedygtighed eller direkte som en indtægt (Christiansen og Klitgaard 2008, Knudsen 2008, Pedersen 2011). I hvilket omfang denne nationale velfærdskonstruktion vil blive af mere permanent art eller får status som overgang til en mere udbygget transnational velfærdsvirksomhed, kan diskuteres. Men under alle omstændigheder placerer konkurrencestatskonstruktionen i dag velfærdsorganisationerne mellem mange konkurrerende rationaler. Ledelse og medarbejdere skal tilgodes mange forskellige hensyn og håndtere mange dilemmaer af politisk, praktisk og etisk art. Konkurrencestaten giver velfærdsarbejdet ny status og de velfærdsarbejdende potentielt nye styrkepositioner, men deres løn- og arbejdsforhold bliver også omdrejningspunkt for nye stridigheder. Relationen

mellem velfærdsinstitutioner og borgere – og dermed også den omsorg, relation eller ydelse, der skabes i samspillet mellem professionelle og klienter – ændrer karakter (Hjort 2012 a).

Med nye former for rationalisering og økonomisering skal arbejdet med menneskelige livsprocesser *potentielt* bringes til at kunne betale sig på markedsvilkår inden for en global arbejdsdeling. Med en sådan affektiv økonomi ændres velfærdsarbejdets erklærede formål eller *mission* – eksempelvis fra at helbrede eller lindre – til optimering af livskvalitet, livskompetencer og livspotentialer, hvilket i dag i princippet kan lade sig gøre næsten i det uendelige. Ny *teknologi*, herunder informations- og kommunikationsteknologi, muliggør og muliggøres bl.a. af nye adskillelser eller sammentrækninger i tid og rum. "Space to space"-arbejde erstatter, supplerer eller fordobler arbejdet "face to face". En affektiv økonomi betyder *specialisering*, dvs. rummer nye betingelser såvel for avanceret kompetenceudvikling som for standardisering og taylorisering af velfærdsarbejdet – og dermed nye muligheder for såvel professionalisering som deprofessionalisering af de velfærdsarbejdende. Her konstrueres både *hyperprofessionelle* og *subprofessionelle*. Den affektive økonomi bygger tilsvarende på nye former for *lokalisering* spændende fra *transnationale* affektive virksomheder til lokale affektive *entreprenører*. Denne form for affektiv forretning er velkendt inden for medier, marketing og management, men nu optræder den også i velfærd, dvs. inden for uddannelse, sundhed og social sikring

Det afgørende stridspunkt for både professionelle og klienter bliver spørgsmålet om adgangen til at udøve og modtage excellent omsorg. Hvem – og hvem ikke – får adgang til de rum, hvor det ypperste praktiseres?

Liv og død er i dag på nye måder blevet en politisk beslutning. Det personlige er i stigende grad blevet politisk. Konkurrencestatens særlige biopolitiske udformning betyder, at den personlige livsforvaltning på stadig nye måder bliver genstand for politisk intervention. Men det politiske er også blevet personligt. Den daglige afvejning af, hvad der er rigtigst at gøre, bliver – også – et ærinde for den enkelte (Hjort 2012). Betyder det en ny etisk efterspørgsel eller ligefrem udviklingen af en "spirituel økonomi"? Det vil jeg i det følgende lægge op til at diskutere.

Den affektive vending

Den teoretiske inspiration bag ovenstående argumentation er hentet fra den poststrukturalistiske affektforskning: "The Affective Turn", der med reference til specielt Michel Foucault, Gilles Deleuze, Felix Guattari og Judith Butler sigter mod både en epistemologisk og en ontologisk drejning – et forsøg på via en anderledes erkendelsesteoretisk tilgang at beskrive en anderledes verden anderledes:

... affectivity as a substrate for potential bodily responses, often bodily responses, in excess of consciousness(...) affects refers generally to bodily capacities to affect and be affected or the augmentation or diminution of a body's capacity to act, to engage, and to connect, such that autoaffectation is linked to the self-feeling and being alive – that is, aliveness or vitality. (...) In this conceptualization affects is not only theorized in terms of the human body. Affects are also theorized in relation to the technologies that are allowing us to “see” affect and to produce affective bodily capacities beyond the bodies organic-physiological constraints.(...) insert the technical into the felt of aliveness given the preindividual bodily capacity to act etc. (Clough 2007:2).

Ambitionen er en overskridelse af, hvad der ses som “The Linguistic Turn’s” ensidige fokusering på sprog og sprogbrug. I stedet sættes en bredere interesse for de kropslige og følelsesmæssige tilblivelsesprocesser, der finder sted mellem mennesker – herunder koblingen mellem mennesker og maskiner, organisk- og ikke-organisk materiale, det faktuelle og det virtuelle, det aktuelle og det potentielle (Bennett 2010).

Det *affektive arbejdes* særlig genstand bliver i denne optik intet mindre end livsprocesserne selv – skabelsen af liv, udvikling og afvikling af menneskers livskvalitet, livskapacitet og livspotentialer – og den *affektive økonomi* bliver kapitaliseringen af dette særlige arbejde som et særskilt område inden for en global arbejdsdelings- og værdiskabelsesproces (Clough 2007).

Teoretisk trækker jeg i denne artikel specielt på den forståelse af det affektive arbejde og den affektive økonomi, som Michael Hardt lancerede i 2003 og 2007. Hardts beskrivelse af, hvordan de specielle affektive aspekter af menneskers arbejde historisk etableres som særlig biopolitisk produktion, gengives også i de to seneste af de tre storværker, Hardt har udgivet sammen med Anthony Negri (Hardt og Negri 2000, 2004, 2009). Hardt beskæftiger sig af gode grunde ikke specielt med transformationerne i de nordiske velfærdsstater, men i mine analyser af forandringerne i velfærdsarbejdet har jeg kunnet lade mig inspirere af hans særegne kombination af *kritisk teori* og *poststrukturalistisk kønsforskning* med henblik på at forstå ikke kun de organisatoriske ændringer i velfærdsarbejdet, men også nogle af de bevægelser i (den kvindelige) subjektivitet, der har været en central drivkraft i – og er blevet drevet af – dem.

Ret beset er Hardts affektive projekt fuldstændig absurd eller paradoksalt, eftersom han trækker på videnskabelige paradigmer, der grundlæggende er inkommensurable. I hvert fald det ene, det poststrukturalistiske har som socialkonstruktionisme som udgangspunkt konstrueret eller positioneret sig i opposition til, hvad det ser som kendetegnende for det andet, nemlig essentialisme, naiv realisme – troen på 1:1 korrespondance mellem tingen og ordet – mekanisk strukturalisme og historisk determinisme. Mens det andet

kan anklage det første for idealisme, relativisme, voluntarisme, nihilisme eller det, der er værre (Burr 1995, Sørensen 2002, Stormhøj 2010, Christensen et al. 2012).

Det mest centrale er imidlertid, at subjektforståelserne i Hardts to spor er afgørende forskellige. Såvel det klassiske europæiske subjekt – det autonome, oplyste og rationelt handlende individ – som det klassebestemte kollektive subjekt med de objektive interesser udfordres eller aflyses af poststrukturalismen. I stedet træder en forståelse af subjektiveringsprocesser som noget, der foregår i relationer mellem positioner, som kan indtages eller afvises – anerkendes eller ignoreres (Butler 2008, 2009). Processer, som kan være både transindividuelle og præindividuelle og finde sted i mange forskellige, ofte uforudsigeligt foranderlige kontekster. Subjektivering betyder altså ikke nødvendigvis skabelse af individer, men lige så gerne af divider – et multiple selv eller en polyvalent personlighed (Deleuze og Guattari 1972).

Kritisk teori, her forstået som de Marx-Freud sammentænkninger, som bl.a. refererer til Theodor Adorno, Max Horkheimer og Oscar Negt, teoretiserer subjektivitet noget anderledes (Lorenzer 1972; Prokop 1975, 2010). Subjektivitet ses som et produkt af socialisation – individers og kollektivs livshistorisk funderede erfaringsdannelse og samfundsskabelse. Herunder som resultat af såvel bevidste som ubevidste dynamikker udviklede med henblik på at overkomme – skabe mening i og mestre – samfundsmæssige modsætninger og brud, sociale og interpersonelle konflikter, intrapsyriske dilemmaer og ambivalenser. Sammenlignet med en poststrukturalistisk forståelse af subjektivering fokuseres der således bl.a. mere – men ikke udelukkende – på en historisering og muligvis også mere på en kontekstualisering af de processer, hvorigennem handlepotentialer og forestillingshorisonter konstrueres.

Til trods for – eller på grund af – disse inkommensurabiliteter har jeg som sagt alligevel valgt at lade mig inspirere af Hardt. Jeg vil følge Hardts ene spor ind i kritisk teori og Grundrisses skelnen mellem formelle og reelle subsumptionsprocesser (Marx 1857) og supplere med Ulrike Prokops (1975, 2010) psykoanalytisk informerede teori om "de kvindelige produktivkræfter" for at opstille en analysemodel til historisk periodisering af *fortiden* – arbejdet med omsorg i Norden i det 20. århundrede. Jeg vil følge Hardts andet spor, den poststrukturalistiske kønsforskning primært repræsenteret ved Patricia Tineo Clough (2007) for at opstille en tænkemodel eller et *fremtidsudkast* til diskussion af en mulig global organisering af velfærd i det 21. århundrede. Og jeg vil løbende bruge disse versioner af det traditionelle og det potentielle som filter eller raster til en nærmere karakteristik af det aktuelle – de krydspres, dilemmaer og forandringstendenser, *nutidens* konkurrencestat konfronterer velfærdsarbejdet og de velfærdsarbejdende med. Det empiriske grundlag vil hovedsageligt være de analyser af transformationerne i nordisk velfærd, som jeg har foretaget i perioden 1997-2012 (Hjort 2001, 2005, 2008, Hjort 2012 b).

Organiseringen af kvinders omsorgsarbejde i Norden i det 20. århundrede

Med hensyn til det første spor i sin teoretiske konstruktion – den kritisk teoretiske – refererer Hardt til de feminister, som har forsøgt at begribe det ubetalte og ofte usynlige arbejde, (især) kvinder historisk har udført i familier og civilsamfund.

Hardt tager sit udgangspunkt i Grundrisses bestemmelser af forskellen på *produktivt* og *reproduktivt* arbejde (Marx 1857). Denne distinktion skal som nævnt ikke nødvendigvis læses som et ontologisk udsagn om bestemte former for arbejdes specifikke karakter, men som en beskrivelse af hvordan bestemte arbejdsprocesser under bestemte historiske forhold kan gøres til genstand for kapitalisering, dvs. organiseres så den merværdi, der skabes i arbejdet, kan blive til profit og dermed udgøre et nyt grundlag for akkumulationsprocesserne. I forlængelse heraf bliver begreberne *reel* og formel *subsumption* interessante til beskrivelse af, hvilke arbejdsprocesser der på et givet *historisk* tidspunkt reelt er inddraget i den kapitalistisk organiserede produktion, og hvilke arbejdsprocesser – der på grund af deres nødvendighed for reproduktionen af denne økonomi – er formelt tilforordnede, f.eks. som statslige anordninger. Men begreberne peger også på tvangen til stadig at skaffe et nyt eksplorationsgrundlag – det hidtil ikke subsumérbare, herunder det subsumptionsprocesserne har ekskluderet (og dermed etableret) – og i forlængelse heraf organisere produktionen på stadig nye måder (Boltanski og Chiapello 2002).

Although affective labor has never been entirely outside of capitalist production, the processes of economic postmodernization that have been in course the past 25 years have positioned affective labor in a role that is not only directly productive of capital but at the very pinnacle of the hierarchy of laboring forms. Affective labor is one face of what I will call “immaterial labor”, which has assumed a dominant position with respect to other forms of labor in the global capitalist economy (Hardt 2003).

Hardts pointe er, at i den proces, han kalder postmoderniseringen, er det affektive arbejde – dvs. de livgivende immaterielle arbejdsopgaver, der traditionelt især er blevet varetaget af kvinder – blevet ikke kun produktivt arbejde, men det centrale omdrejningspunkt i en global økonomi. Arbejdet får herigennem ny status og ”på godt og ondt” nye betingelser, dvs. de affektivt arbejdende får, som nævnt, på den ene side mulighed for at etablere nye styrkepositioner på grund af deres afgørende betydning for økonomien, på den anden side bliver deres arbejds- og lønforhold på nye måder genstand for interessebestemte styrkeprøver.

Hvis man anlægger denne forståelsesramme på, hvad vi retrospektivt kan kalde omsorgs- og relationsarbejdet i de nordiske lande i det 20. århundrede, så kan det periodiseres i 3 faser. Men jeg må understrege, at en sådan periodisering hverken henviser til noget historisk diktat eller nødvendigvis implicerer, at alt arbejdet nødvendigvis er organiseret på bestemte måder. Her tales om tendenser – om skift i arbejdets dominerende organisationsform med afgørende betydning for de andre. Modellen kan se sådan her ud:

Organisation	Proces/Ideal	Vilkår/Forsvar	Klient	Genstand
Familie	Intimisering Kærlighed	Afhængighed Disciplinering	Den KÆRE, der har behov for omsorg for at udvikle sig.	Individualiseringsprocesser
Offentlig institution	Institutionalisering Kald	Lønarbejde Distancering	Den KOMPETENTE, der trænger til udfordringer.	Kollektiviseringsprocesser
Privat virksomhed	Kommercialisering Karriere	Konkurrence Prioritering	Den KALKULERENDE, der følger egeninteressen.	Potentielle livsprocesser

Den første fase betegner de processer, hvor bestemte livsstøttende dimensioner af landbrugssamfundenes dagligliv fraspaltes med industrialiseringens lønarbejde – eksempelvis understøttelsen af små børn, syge og gamle – men til gengæld gradvist selvstændiggøres som de gifte kvinders arbejde i *kernefamilierne*. En udvikling, der som bekendt kulminerer i årene lige efter 2. Verdenskrig (Shorter 1979, Arnfred og Syberg 1974, Dalgaard 1974, Lykke 1998). En anden fase, hvor dette arbejde i stort omfang institutionaliseres på den *nationale velfærdsstats offentlige arbejdspladser*, stadig overvejende udført af kvinder, men nu som lønarbejde (Christensen 1999, Eydal og Rostgaard 2010). Og en tredje fase, hvor det som affektivt arbejde bliver genstand for *kommercialisering* på potentielt transnationale eller globale vilkår (Hjort 2012 a).

Det særligt interessante i den første søjle er, at de tre former for organisering af det selvstændiggjorte omsorgsarbejde – familie, institution, virksomhed – på én gang er usamtidige, repræsenterer en historisk proces og optræder samtidigt. I dag kan vi f.eks. finde udviklingsstøttende aktiviteter med børn isoleret fra andre arbejdsaktiviteter og organiseret både i privat og offentligt regi, både som kommerciel og ikke kommerciel virksomhed.

Specielt med hensyn til konkurrencestaten er det vigtigt at bemærke, at de ambitioner om partnerskaber mellem forskellige offentlige, private og civilsamfundsmæssige instanser, som den rummer, implicerer en hybrid eller et mix af alle tre organisationsformer. Velfærdsorganisationerne skal på én gang repræsentere det kærlige familiefællesskab, statens sagligt-neutrale

betjening og det konkurrencedygtige købmandskab. Eller sagt på en anden måde: Velfærdsaktiviteterne skal både tilgodese en *faglig fornuft*, der sætter den konkrete brugers særlige udvikling i fokus, en *forvaltnings fornuft*, der tilgodeser borgernes formulerede politiske interesser og skatteborgernes krav om udgiftsstyring, og endelig en *forretningsfornuft*, der sætter forbrugernes eller kundernes efterspørgsel i centrum.

I forlængelse heraf betyder konkurrencestaten, at der efterspørges konkurrerende former for *viden* om velfærd. Viden om hverdagen, viden om, hvad der virker, og viden om, hvad der kan betale sig. Eller som jeg har formuleret det andetsteds: Viden om det "meningsfulde", det målelige og det, der kan markedsføres. Viden, der i dag ofte produceres som blandinger af forskellige vidensformer produceret via – ikke altid lige gennemskuelige – blandinger af forskellige kvantitative og kvalitative metoder (Gibbons et al. 1993, Hjort 2012a). Men det betyder også, at de velfærdsarbejdende dagligt konfronteres med en række *etiske* dilemmaer: Hvad skal veje tungest? Hensyn til den pligtetik, der er indeholdt i den velfærdstatslige etos, eksempelvis ligebehandling af alle, nyttemoral, herunder hensyn til handlingers konsekvenserne for egen institutions overlevelse eller mere dydsetiske bestræbelser på at skabe "det gode liv" nu og her? (Christensen 2008, Hjort 2012 a).

Spørgsmålet er så, hvordan man kan begribe de subjektive drivkræfter i – og konsekvenser af – disse processer? Hvilke affektive kompetencer trækkes der på? Hvilke billeder af "klienterne" konstrueres? Hvilke positioneringsmuligheder etableres i relationen mellem "professionelle og klienter" mv.?

Etablering, ekspansion og erosion af kvinders affektive kompetencer

Ulrike Prokop har udviklet sine teorier om kvindelig subjektivitet på baggrund af analyser af den historisk specifikke situation, som flertallet af vesttyske kvinder – ligesom mange andre kvinder i de industrialiserede lande – befandt sig i midt i det 20. århundrede. Nemlig som hjemmearbejdende husmødre på den ene side befriet fra såvel landbrugsarbejde som lønarbejde, på den anden side afhængige af en ægtemands økonomiske forsørgelse og med eneansvar for familiens trivsel. Moderens opgave bliver kærligt at yde omsorg for sine kære. Prokop beskriver, hvordan der i denne kvindelige livssammenhæng *etableres*, hvad hun kalder "*kvindelige produktivkræfter*" – eller affektive kompetencer – defineret som lysten og evnen til en særlig behovsorienteret kommunikationsform. En orienteringsmodus, der retter sig mod, hvad der ses som et unikt individs særlige tidsrytmer og udviklingsmuligheder, og som oftest afbildes som prototypen på samspillet mellem en moderlig omsorgsperson og det spæde barn. Men Prokop beskriver også, hvordan disse produktivkræfter eller "*kærlighedsevner*" er henvist til at udfolde sig under "*produktionsforhold*", der er begrænsende og deformerende – arnestedet for tendentielt invaliderende sociale patologier som neurotisk angst og tillært

passivitet. Moderens forsvar mod det urealiserbare kærlighedskrav bliver – som velbeskrevet i skøn- og psykologisk faglitteratur – *disciplinering* af sig selv og andre.

Prokops centrale pointe er således, at de kvindelige produktivkræfter aldrig bliver realiteter, men er idealer om inderlighed og sammenhæng, velvære og vækst, der i den traditionelle kvindelige livssammenhæng som oftest henvises til romantiske fantasier – og skuffelser –, men at de også rummer et utopisk potentiale. Med ønsket om at overskride industrialiseringens anonymisering, abstrakte tid og tekniske instrumentalisme, tegner de, hvad kritisk teori betegner som en emancipatorisk horisont.

Det interessante i forhold til spørgsmålet om det affektive arbejde er, hvordan disse forestillinger, idealer eller utopier i takt med velfærdsstatens institutionaliseringer bringes med ind i det offentlige omsorgsarbejde. De kærlighedsideal, som skulle realiseres i familielivet, kan genfindes såvel i sygeplejens fundament som i de reformpædagogiske traditioner (Nightingale 1852, Key 1914). Det *generative* princip – troen på den "moderlige" omsorgs betydning for udviklingen af naturens selvhelbredende og selvudviklende kræfter – konstrueres som modpol til det *regulative* princip, den "faderlige" autoritetsudøvelse med dens indgreb og opdragelse.

I de offentlige velfærdsinstitutioner har "de kvindelige produktivkræfter" kunnet *ekspandere*. De affektive kompetencer har ideelt set kunnet udfolde sig befriet fra den økonomiske afhængighed og praktiske isolation i kernefamilien, – men til gengæld indrammet af nye nødvendigheder af økonomisk og institutionel art. Her arbejdes ikke kun af kærlighed, men gerne på baggrund af et *kald*, en bekendelse til en bedre og mere retfærdig verden. Arbejdet handler ikke længere om individualiseringsprocesser i 1:1 relationer, men om kollektiveringsprocesser og det udføres som lønarbejde, dvs. nødvendiggør en vis *distancering* hos de professionelle (Weber 1997). Her dukker også en ny klientkonstruktion op. "Den anden" beskrives ikke kun som *kær* og hjælptrængende, men også som *kompetent* – med kapacitet til at klare sig selv, hvis bare han eller hun får de rette "spark" eller udfordringer (Hjort 2003).

Spørgsmålet er så, om konkurrencestatskonstruktionen indebærer en *erosion* af de (kvindelige) affektive kompetencer? Ja og nej. På den ene side kommer nutidens nye velfærdsarbejdende fra generationer, der ikke har levet hele deres barndomsliv i kernefamilierne, men i de offentlige institutioner og hos hvem indstillingen til arbejdsdelingen mellem kvinder og mænd i stort omfang er ændret (Rask Eriksen 2007, Bjerrum Nielsen 2011). På den anden side er idealet om "at gøre en forskel" for den enkelte og fællesskabet stadig et levende og livskraftigt motiv i forbindelse med såvel rekruttering til som undervisningen i professionsuddannelserne (Sørensen og Rothuizen 2011, Ribers 2012, Hjort 2013). Den helt eller delvise privatisering eller markedsgørelse af velfærd henter også en central begrundelse i ønsket om mere individualiseret behovsvaretagelse og mere personliggjorte relationer mellem professionelle

og klienter. Så her dukker "de umådelige ønsker", som Prokop benævner dem, op igen, men også denne gang under begrænsende vilkår. Konkret den *prioritering* af det potentielt mulige, som den økonomiske kalkule nødvendiggør. Selvom alle i princippet kan få alt, kan alle ikke altid få alting.

For de professionelle kan den aktuelle situation betyde en flerdobling af kravene om kærlighed, kald og karriere. I konkurrencestaten skal den professionelle elske den enkelte, elske alle – og elske det! Ellers skulle han eller hun have valgt et andet job. Men her dukker også en tredje klientkonstruktion op – den *kalkulerende* klient, der strategisk forfølger egeninteressen i kampen om opmærksomhed, anerkendelse, service og succes, og som følgelig kan motiveres gennem (økonomisk) belønning og straf. Det sidste gælder ikke mindst den foreløbig sidste klientkonstruktion, den (potentielt) *kriminelle* klient, der især har manifesteret sig inden for det sociale område (Dalsgaard og Jørgensen 2010, Järvinen og Mik-Meyer 2011).

Global organisering af det affektive arbejde i det 21. århundrede

Ved at følge Hardts andet poststrukturalistiske spor forlader jeg den nordiske velfærdshistorie til fordel for et globalt fremtidsscenario. Her kommer det affektive arbejde ikke kun til at handle om, hvad man i velfærdsstaten snævert har defineret som (kvindelige) omsorgsaktiviteter inden for uddannelse, sundhed og social arbejde, men om produktion af subjektivitet, samfund ... og livet selv. Processer, der stadig multipliceres og differentieres, og som derfor kun kan analyseres som potentialer – i kategorier af tilbliven og muligheder.

... production and reproduction of life (is) precisely in the production and reproduction of affects – it produces subjectivity, it produces society, it produces life.(..) it reveals living labor constituting a form of life and thus demonstrates again the potential of biopolitical production (Hardt 2003).

Som Hardt og Clough – hvis bog *The Affective Turn* (2007), Hardt har skrevet forordet til – beskriver disse processer, så indebærer de afgørende udvidelser af det affektive arbejdets genstandsområder, radikale ændringer af arbejdets organisering og konstante forandringer af relationerne mellem professionelle og klienter. Det implicerer i en foucaultsk optik stadig nye magt/vidensrelationer, disciplinerings- og styringsformer. men også nye muligheder for frihedspraksisser, herunder hvad Hardt kalder "en omvendt Foucault" – biomagt "fra neden".

Forsimplet kan forandringsprocesserne fremstilles sådan her:

	Multiplisering	Differentiering
Arbejds- stand	Alle potentielle livsprocesser Alle koblinger af organisk og organisk materiale	Specialisering/Prioritering
Finansiering Lokalisering	Global arbejdsdeling: • Transnationalt/lokalt Global rekruttering: • Kønnen etnificering	Centralisering/Fragmentering Velfærdsvirksomheder/Affektive entreprenører
Organisering	Kompleks arbejdsdeling og koordinering • Faktuelt/Virtuelt • Synkront/asynkront • Face/Space	Specialisering/Standardisering Hyperprofessionelle/Subprofes- sionelle
Konsekvenser	Udvidelse og udsukkelse af livskapacitet og livspotentialer	Individualisering/Dividering Humanisering/Selektering

Legalt eller illegalt handles der i dag inden for en global affektiv økonomi med alle former for menneskeligt liv: Gener, sæd, æg, fostre/livmødre, organer og bl.a. spædbørn til adoption, unge til prostitution og voksne til slavarbejde. I det affektive arbejde behandles *alle former for livsprocesser* bl.a. via koblinger mellem organisk og ikke-organisk materiale, hvoraf de mest selvfølgeligjorte er hovedpinepiller, briller og spadserestokke og de endnu mest fremmedartede måske kunstige lemmer, sanser eller kommunikationsredskaber styret via koblinger mellem neurale og digitale netværk. Denne udvikling er som bekendt muliggjort af – og muliggør – videnskabeliggørelsen af det affektive arbejde, og den dertil knyttede udvikling af nye teknologier, teknikker og procedurer. Det drejer sig ikke kun om bio-sciences som f.eks. genteknologien, men også om hvad Niklas Rose (1999) kalder psy-sciences – de immaterielle selvteknikker til udvidelse af livskapacitet og livspotentialer som f.eks. motionsprogrammer, diætplaner samt selvfølgelig hele rækken af psykoterapeutiske, psykologiske og psykiatriske behandlingsformer med og uden medicin. Men også med hensyn til uddannelse og – hvad der i dag benævnes – social inklusion betyder videnskabeliggørelsen udvikling af særlige teknikker til optimering af effekten af en indsats. Kapaciteten til udvidelse og afvikling af menneskelig livskvalitet bliver således i princippet umådelig, men samtidig nødvendiggøres som sagt en *prioritering* – ikke kun af økono-

miske, men også af økologiske grunde. Prioritering betyder valg, men også fravalg – af liv og livsmuligheder.

Med hensyn til *finansieringen og lokaliseringen* af den affektive økonomi etableres på den ene side store globalt arbejdende *velfærdsvirksomheder* især inden for sundhed, men også i stigende grad inden for uddannelse, f.eks. på universitetsområdet. På den anden side etableres små lokale *affektive entreprenører*, dvs. et vækstlag af iværksættere, som beskæftiger sig med alle de forskelligartede omsorgs- og velværeopgaver, som afskrælles – eller opfindes – i takt med funktionstømningerne af familien og rationaliseringerne i institutioner og virksomheder (Hochschild 2005). Et landkort over den affektive økonomi vil således både vise *centraliseringstendenser* – en stadig højere grad af koncentration – og en stadig stigende *fragmentering*. Clough taler i den forbindelse om "globalisering fra neden" knyttet til migrationsbølgerne på tværs af nationalstater og kontinenter. På den ene side betyder globaliseringen en international arbejdsdeling "fra oven", hvor produktionsvirksomheden som bekendt er rykket mod Asien, og USA og Europa er efterladt med ambitionen om at huse det kreative eller innovative, kognitive og affektive arbejde. På den anden side betyder den også indvandring af såvel højtuddannet som ikke uddannet arbejdskraft, der ser nye muligheder i et nyt land, men som ofte også bliver en del af en etnificeret – og for øvrigt også kønnet – arbejdsdeling.

Med hensyn til selve *organiseringen* af de affektive arbejdsprocesser, så betyder konstante forsøg på rationaliseringer og effektiviseringer permanente forandringsprocesser bl.a. i form af stadig mere komplekse horisontale og vertikale arbejdsdelinger, der kræver nye former for koordinering, der i sig selv kan bidrage til yderligere kompleksitet, dvs. kalder på nye former for koordinering med henblik på kompleksitetsreduktion. Den helt centrale dynamo her er knyttet til de muligheder for at adskille og samle tid og rum, som informations- og kommunikationsteknologien tilbyder. De forskellige dele af en arbejdsproces behøver ikke nødvendigvis at foregå samtidigt eller samme sted. Arbejdet kan foregå aktuelt eller virtuelt, synkront eller asynkront, "face to face" eller "space to space". En kompliceret operation kan i dag i princippet foretages af kirurger i Shanghai på en patient på Rigshospitalet. Det kræver kun en stabil netforbindelse – og en velfærdsrobot med rummelighed eller stor sugekapaletet. Her skabes altså store muligheder for *specialiseret*, højtavanceret professionelt arbejde, men også muligheder for nye former for deprofessionalisering – standardiseret rutinearbejde udført af anonym arbejdskraft – hvis en sådan vel at mærke er billigere end robotten. Her opstår med andre ord nye betingelser for konstruktion af såvel *hyperprofessionelle* som *subprofessionelle* velfærdsarbejdere.

Omstillingen til en affektiv økonomi kan ses som en større *individualisering* og humanisering, forstået som en stærkere fokusering på de individuelle menneskelige behov varetaget i relationer, der i kraft af kundegørelsen er mindre hierarkiske end de traditionelle autoritetsrelationer mellem vidende

ekspert og uvidende klient. Som sagt helt i tråd med de umådelige ønsker, opløsningen af kernefamiliekonstruktionen frisatte. En central pointe i teorierne om det affektive arbejde er imidlertid, at klienterne ikke på grund af denne tilsyneladende humanisering eller demokratisering nødvendigvis identificeres som individer. Til trods for – eller i forlængelse af – de individualiseringsprocesser, der har været det 20. århundredes projekt, så defineres klienterne enten i forlængelse af over-individuelle kategoriseringer, eksempelvis som tilhørende et bestemt socialt eller kulturelt segment, eller i under-individuelle – diskursivt konstruerede kategorier, dvs. som *divider*. Den enkelte kan således optræde i x-antal af hinanden uafhængige versioner, eksempelvis som kompetent forælder, krævende patient, kriminel socialbedrager eller bankens kernekunde. Det interessante bliver så, hvilket *divid* der kan komme til at optræde hvor, hvordan og hvornår? (Elm Larsen og Mortensen 2009).

Adgang til avanceret omsorg

Udviklingen af den affektive økonomi betyder specialisering og prioritering af ydelser koblet med nye former for konstruktion og selektion af såvel professionelle som klienter. Deleuze, der er en central reference i de affektive teoridannelser, formulerede sig i 1990 på baggrund af erfaringerne med det franske sundhedssystem således:

The key thing is that we are in the middle of something new (...) In the hospital system the new medicine “without doctors and patients” that identifies potential cases and subjects at risk and is nothing to do with any progress within individualizing treatment, which is how it is presented, but is the substitution of individual or numbered bodies of coded “dividual” matter to be controlled (Deleuze 1990:180).

Når Deleuze periodiserer, skelner han mellem suveræne samfund, disciplinære samfund og kontrolsamfund. I det suveræne samfund hersker suverænen over territorier og legemer og ved mere eller mindre vilkårlig magtudøvelse kan aflive sine undersåtter. Den symbolske artefakt er sværdet. I disciplinærsamfundet indespærres masser og individer bag mure og i institutioner, og nøglen – adgangen til at *komme ud* – bliver central. Men i kontrolsamfundet – hvor den affektive økonomis konkurrerende profitcentre dominerer – sker magtudøvelse gennem *udelukkelse*. Vi ser “på godt og ondt”: “Institutions breaking down: the widespread progressive introduction of a new system of domination” (Deleuze 1999:180). *Koden* – i dag det digitale password eller DNA-en – bliver det tegn, der betyder indgang eller udelukkelse. Det nye projekt bliver således ikke frigørelse – muligheden for at komme UD, men adgang – chancen for at komme IND. Herunder ind de faktuelle og virtuelle rum, hvor den avancerede affektive indsats bliver mulig at udøve og modtage.

I konkurrencestatskonstruktionen udspilles kampen om adgang til at udøve og modtage omsorg sig på mange måder. Her er det ikke kun købekraft, der blive det afgørende, men også den handlings- og forhandlingskraft der relaterer sig til fysiske og psykiske kræfter og sociale netværkskræfter, herunder organiseringen i interesseorganisationer, der kan få indflydelse på den politiske dagsorden og de faktiske prioriteringer på velfærdsområdet. Statisk set – men ikke deterministisk forstået – bliver sundhedskapital, social kapital og økonomisk kapital de afgørende faktorer. Her selekteres grupper, individer og divider – forstået som diskursivt konstruerede menneskelige delaspæker – i forhold til livskraft, handlekraft og købekraft (Larsen et al. 2013).

På det organisatoriske niveau deler de professionelle efterhånden skæbne med deres klienter. "Diplomer og diagnoser" får stigende betydning, men også i dagliglivet udspilles kampen om den konstante kompetence- og kapacitetsudvikling, der ligger i at få "de spændende patienter", "de gode studenter", "de udfordrende klienter" – og de velrenommerede specialister, vejledere og mentorer. Det gælder om at komme ind i de rum, hvor de avancerede eller excellente kan udfolde sig, gerne ved hjælp af *højteknologiske* hjælpemidler, og undgå det *lavpraktiske* arbejde – bundet til maskinerne eller kroppene. Hvad ikke nødvendigvis betyder, at "face to face" arbejdet mister status i alle kontekster. Tværtimod. Men "de varme hænder" og "den håndholdte" undervisning kan blive en dyr og eksklusiv specialitet.

På det mere overordnede politiske niveau har konkurrencestaten som bekendt introduceret en ny differentiering mellem "ydere og nassere" – dem der bidrager til fællesskabet via arbejde (skattebetaling), og dem der ikke gør. Et skel, der erstatter eller supplerer den skelnen mellem "dem og os", der "på godt og ondt" karakteriserede den nationale velfærdsstat, hvor retmæssigt ophold inden for grænserne garanterede adgang til de universalistiske ydelser/den nationale forsikringskasse. I konkurrencestaten diskuteres det igen som i fattiglovens tid, hvem der er "de værdigt trængende". Men hvis konkurrencestaten faktisk valgte at praktisere sin egen politiske retorik fuld ud, ville forandringerne være meget mere indgribende. Hvis udgifter til velfærd skal kunne betale sig – ikke kun som besparelser, men som investeringer i individers, organisationers og nationens konkurrencedygtighed på det globale marked – hvad så med de børn, syge og gamle, som det *ikke* kan betale sig at tage sig af? Hvad betyder den frihed til selv at vælge sin død, som vi allerede er begyndt at diskutere? Spørgsmål, der giver associationer til biomagten i stater, vi ikke bryder os om at blive sammenlignet med.

Den affektive økonomi – og kampen om adgang til omsorg – rejser således en lang række politiske og etiske spørgsmål.

Den etiske efterspørgsel

Patricia Tineto Clough skriver i *The Affective Turn* (2007), at den affektive økonomi betyder, at liv og død på nye måder bliver en politisk beslutning. Det

gælder globalt, transnationalt eller internationalt. Hvem skal have adgang til de eftertragtede områder, og hvem drukner i Middelhavet eller ud for USA's kyst? Hvilke liv bliver – med Judith Butlers ord – værd at sørge over? (Butler 2007, 2009) Men det gælder også nationalt og lokalt. Hvad betragtes som liv og livsværdigt – og hvilke liv bliver værd at leve?

Også i den aktuelle danske konkurrencestat melder de etiske problemstillinger sig som – hvad jeg vil kalde – "det etiske ubehag". Fornemmelsen af, at "noget er forkert". Den enkelte professionelle stilles i det daglige arbejdsliv i stigende grad over for krav om at træffe valg – håndtere dilemmaer og foretage prioriteringer, der får konsekvenser ikke kun for eget, men også for andre menneskers liv. Samtidig ser det ud til, at oplevelsen af ikke at kunne komme til at gøre sit arbejde ordentligt er af afgørende betydning i forbindelse med den stigende forekomst af stress, udbrændthed og ønsker om at forlade jobbet tidligt. Lige meget, hvad der vælges, er noget forkert eller forsømt (Hjort 2012a). Situationen aktualiserer imidlertid også de etiske diskussioner blandt de velfærdsprofessionelle og udløser en stor efterspørgsel efter etisk refleksion, dvs. et ønske om at kunne diskutere, hvordan man mest forsvarligt kan håndtere de dilemmaer, der knyttet sig til spændingerne mellem konkurrencestatens konkurrerende rationaler (Hjort 2013).

Men hvordan kan vi vurdere denne "etiske efterspørgsel"? Er her tale om en form for re-privatisering af det politiske. En adskillelse af etik og politik, som ligger i logisk forlængelse af situationen i en postpolitisk verden, hvor der ikke mere er grund til offentligt at diskutere værdier eller ideologier, fordi det politiske er blevet til videnskab – og videnskaben til politik? (Žižek 2008) Eller rummer den etiske efterspørgsel potentialer af politisk, økonomisk eller kulturel art? Hvis vi følger Michael Hardt, så får vi – som sædvanligt – modstridende bud.

Som forandringsperspektiv på det affektive arbejde lancerer Hardt det, som han kalder "biomagt fra nedenu" eller "en omvendt Foucault". Foucault interesserede sig kun – siger Hardt – for at beskrive "biomagt fra oven". Det er en fortolkning, der kan diskuteres, men det centrale for Hardt er at understrege, at det er nødvendigt at se på biomagten fra arbejdets perspektiv, dvs. det arbejde, der er involveret i den biopolitiske produktion.

This biopolitical context is precisely the ground for an investigation of the productive relationship between affect and value. What we might find here is not so much the resistance of what might be called "affective necessary labor" but rather the potentials of necessary affective labor. On one hand affective labor, the production and reproduction of life, has become firmly embedded as a necessary foundation to capitalist accumulation and patriarchal order. On the other hand, however, the production of affects, subjectivity and forms of life present an enormous potential for autonomous circuits of valorization, and perhaps for liberation (Hardt 2003).

Det affektive arbejde rummer, som Hardt ser det, potentialer ikke kun for modstand eller modmagt, men også for helt nye former for autonom værdiskabelse – løsrevet fra den kapitalistiske akkumulationstvang – og måske for frigørelse. Han ved godt, at han her bevæger sig ud på dybt vand, fordi han knytter traditionelle idealistiske – idealiserende og romantiserende – forbindelser mellem natur og kvinder – ”mor-arbejdet”, ”staying alive-arbejdet”, det reproduktive arbejde, der sikrer menneskets og naturens overlevelse. Men han fremturer alligevel, fordi hans ærinde ikke kun er en samtidsdiagnose eller en fremtidsprognose, men også en ideel bestræbelse – en etisk appel om menneskelig ansvarlighed.

Den spirituelle økonomi

Man ville imidlertid også kunne diskutere den etiske efterspørgsel som et led i, hvad jeg i forlængelse af begrebsætningerne omkring den affektive vending vil kalde ”den spirituelle vending”, ”det spirituelle arbejde” eller ”den spirituelle økonomi” (Bovbjerg 2001, Haviv ed. 2007). Men måske er det affektive bare ”yesterday’s news”. Det nye kunne blive en spirituel økonomi, hvor den åndelige søgen bliver et nyt globalt forretningsgrundlag.

Hvis man forlænger Hardts mere (strukturalistisk-)materialistiske spor, kan man gentage spørgsmålene: Hvad bliver udgrænset, fraværende eller ønsket, når det menneskelige arbejde *organiseres* på bestemte måder? Hvad etablerer sig som selvstændige aktivitetsområder med egen viden, teknologi og mission, dvs. hvad *professionaliseres* potentielt? Hvad kan på et givet tidspunkt *subsumeres* reelt, dvs. kommodificeres, kommercialiseres og kapitaliseres? Her melder økonomiseringen af det spirituelle arbejde sig i dag som den potentielt næste – og foreløbigt sidste – i rækken af formelle subsumtionsprocesser.

Den første formelle subsumtionsproces var som bekendt industriarbejdet – subsumtionen af ”den døde natur” ved hjælp af naturvidenskaber som fysik og kemi og teknologier baseret på stationær energi som kul og damp. Den anden var landbrugsarbejdet – subsumtionen af ”den levende natur” ved hjælp af bl.a. biologi og geologi og teknologier baseret på mobil energi som benzin og el samt i dag genteknologien. De tredje var det kognitive arbejde – subsumtionen af menneskers kognitive og symboldannende evner via cybernetik, systemteori, computer-science og it-teknologi. Den fjerde blev, som beskrevet, det affektive arbejde – subsumtionen af menneskers emotionelle og kropslige processer via psy- og biosciences, selv- og bioteknologier. Den femte kan blive det spirituelle arbejde – subsumtionen af menneskers åndelige søgen via revitalisering af etik, metafysik, mystik og måske en ”ny alkymi”. Men når det er sagt, skal det selvfølgelig slås fast, at (forståelsen af) disse subsumptioner ikke kan reduceres til (forståelsen af) deres økonomiske formbestemmelser, men at de ”naturligvis” også skal begribes som konkret genstandsspecifikt som processer af materiel og immateriel karakter (Schanz 1972, Thomsen 1975, Andersen og Hjort 1975).

		Genstand	Videnskab og teknologi	Lokalisering
1. RS	INDUSTRI-ARBEJDE	Den døde natur	Naturvidenskab: fysik, kemi Stationær energi (damp, kul)	Lokalt Nationalt
2. RS	LANDBRUGS-ARBEJDE	Den levende natur	Naturvidenskab: biologi, geologi Mobil energi (benzin, el) genteknologi	Nationalt Internationalt
3. RS	KOGNITIVT ARBEJDE	Menneskers intellekt og symboler	Kybernetik: Systemteori og computer-science IT teknologi	Multinationalt
4. RS	AFFEKTIVT ARBEJDE	Menneskers emotioner og kroppe	Psy- and bio-sciences Self-technologies, biotechnologies	Lokalt Transnationalt
5. RS	SPIRITUELT ARBEJDE	Menneskers åndelige eller religiøse søgen	Revitalisering af etik, metafysik, mystik? "Ny alkymi"?	"Transglobalt" (Jeg ved ikke, om dette er en vittighed)

Det spirituelle melder sig allerede – ikke som noget nyt, heller ikke som noget, der ikke tidligere har været forretning, jævnfør nogle af de kirkelige samfund – men som et område, som på nye måder kan investeres i med henblik på afkast. Vi ser store transnationalt arbejdende koncerner, som Scientology, og vi ser små "spirituelle entreprenører", der i forskellige former sælger spirituelle oplevelser eller åndelig vejledning med inspiration fra mange forskellige religiøse retninger fra forskellige dele af kloden. I Danmark i dag ser vi etisk rådgivning også på et kristent, folkekirkeligt grundlag – eksempelvis udbudt som kurser til de kommunale velfærdsinstitutioner, og vi ser en stigende efterspørgsel på private præster/privatpraktiserende præster, der kan levere en individualiseret service i forbindelse med dåb, bryllupper og begravelser. Vi ser en professionalisering bl.a. i form af udvikling af særlige nye træningsprogrammer og teknikker f.eks. til samtale og samvær med døende – optimalt set underbygget af evidens, gerne etableret via sammenligninger af effekten (!) af forskellige religiøse retningers indsats på området. Og aktuelt gør en potentiel adskillelse af stat og kirke det nødvendigt for enhver menighed at skaffe sig sit eget økonomiske grundlag.

Jeg vil gerne understrege, at jeg ikke nu fører en diskussion om det guddommeliges eksistens – og heller ikke om religion i snæver forstand. Men jeg vil pege på, at det hverken er en teoretisk eller praktisk umulighed, at troen i dag kan antage en form, der gør det muligt at inddrage den i de økonomiske valoriseringsprocesser. Den åndelige søgen, som ikke mindst den instrumentelle rationalitet har ekskluderet, eksponeret eller konstrueret, kan sammen med håbet om på et sekulært eller religiøst grundlag at etablere et mere stabilt

fundament i en løbsk verden, danne udgangspunkt for helt nye typer virksomhed, hvis genstand kan blive troen – metafysikken – af hvilken art, den end monne blive. Som et sekulært eksempel er den *tro* på menneskerettighederne, som Hannah Arendt på trods – eller på grund af – sine problematiseringer af demokratiets muligheder og umuligheder *valgte* at tilslutte sig:

That all men are created equal is not self-evident nor can it be proved. We hold this opinion because freedom is possible only among equals, and we believe that the joys and gratifications of free company are to be preferred to the doubtful pleasures of holding dominion (Hannah Arendt 1967:247).

Hvis man er i det kyniske hjørne, kunne man her sige, at vi i forbindelse med en spirituel økonomi i det mindste har at gøre med aktiviteter, der er CO2 neutrale. Men man kunne også – og her kunne Ulrike Prokop blive relevant igen – se den etiske efterspørgsel eller den spirituelle vending som noget, der aftegner en utopisk horisont, dvs. ikke kun som noget, der understøtter og understøttes af et økonomisk imperativ, men også som noget der udfordrer eller overskrider det. Her ville de mere idealistiske versioner af Hardt også være enig. Men det er mineret område: Hvordan undgår vi, at økonomiske, sociale og ressourcemæssige konflikter tematiseres i religiøse vendinger – eller som sammenstød mellem civilisationer?

Her ligger en stor civilisatorisk udfordring for det 21. århundrede.

Litteratur

- Andersen, L. og K. Hjort 1975: *Den danske folkeskoles udvikling frem til 1958*. Århus: Fagtryk.
- Arendt, H. 1967: "Reflections, Truth and Politics". *The New Yorker*, February 24, 1967: 49.
- Arnfred, S. og Syberg, K. (red.) 1974: *Kvindesituation og Kvindebevægelse under kapitalismen*. Grenå: GMT.
- Bennett, J. 2010: *Vibrant – a political ecology of things*. Durham: Duke University Press.
- Bereswill, M. og C. Morgenroth 2010: "The depth-hermeneutic approach in cultural and media analysis: A conversation with Ulrike Prokop". *Psychoanalysis, Culture and Society*, 15(3), 2010:302-314.
- Boltanski, L. og Chiapello, E. 2002: *The New Spirit of Capitalism*. Paper presented at the Conference of Europeanists, Chicago.
- Bovbjerg, K. M. 2001: *Følsomhedens Etik – tilpasningen af personligheden i New Age og moderne management*. Gjern: Hovedland.
- Briggs, A. 1961: "The Welfare State in Historical Perspective". *Archives Européennes de Sociologie*, 2, 1961:221.
- Butler, J. 2006: *Precarious Life: The Power of Mourning and Violence*. London/NY: Verso.
- Butler, J. 2009: *Frames of War. When is Life Grievable*. London: Verso.

- Burr, W. 1995: *An Introduction to Social Constructionism*. London: Sage.
- Clough, P. T. (ed.) 2007: *The Affective Turn. Theorizing the social*. Durham: Duke University Press.
- Christensen, A.-M. S. 2008: *Moderne dydsetik – arven fra Aristoteles*. Århus: Århus Universitetsforlag.
- Christensen, H. R. 1999: "Med kvinderne til velfærdsstaten. Kvindeorganisering i Danmark". *Kvinder Køn og Forskning*, 4.
- Christiansen, P. M. & M. B. Klitgaard 2008: *Den utænkelige reform – strukturreformens tilblivelse 2002-2005*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Christensen, P.; P. Nielsen og L. Poulsen 2012: *Magt og Modstand*. Frederiksberg: Frydenlund.
- Dalsgaard, Lene og Henning Jørgensen 2010: *Kvaliteten der blev væk – kvalitetsreform og modernisering af den offentlige sektor*. København: Frydenlund.
- Danmarks Statistik 2011: "Det affektive arbejde", i Hjort 2012:140. Frederiksberg: Samfundslitteratur.
- Deleuze, G; E. W. Holland og F. Guattari [1972] 2004: *Anti-Oedipus: Introduction to Schizoanalysis*. Minnesota: University of Minnesota Press.
- Deleuze, G. og Guattari, F. [1987] 2005: *Tusind Plateauer*. København: Det Kongelige Danske Akademis Billedskole.
- Deleuze, G. 1995: *Negotiations*. New York: Columbia University Press.
- Elm Larsen, J. og N. Mortensen (red.) 2009: *Udenfor eller Indenfor – Sociale marginaliseringsprocessers mangfoldighed*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Eydal, G. B. og T. Rostgaard 2010: "På vej mod en nordisk børnepasningspolitik – hvad var de politiske dagsordner?" i Eydal og Gislason (red.): *Föräldraledighet, omsorgspolitik och jämställdhet i Norden*. Nordisk Ministerråd.
- Foucault, M. 1983: "Discourse and Truth: the Problematization of Parrhesia. 6 lectures given by Michel Foucault at the University of California at Berkeley, Oct-Nov. 1983". Chapter 6, pp. 2, <http://foucault.info/documents/parrhesia/> 2010.09.27 (Publiceret som Michel Foucault: "Fearless Speech"). <http://foucault.info/documents/parrhesia/>
- Gibbons, M.; C. Limoges; H. Nowotny; S. Schwartzman; P. Scott og M. Trow 1993: *The New Production of Knowledge: The Dynamics of Science and Research in Contemporary Societies*. London: Sage.
- Gorz, A. [1989] 1999: *Kritik av det ekonomiska förnuftet*. Stockholm: Alfabeta.
- Hardt, M. og A. Negri 2000: *Empire*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hardt, M. 2003: *Affective Labor*, www.makeworlds.org/node/60
- Hardt, M. 2007: "Foreword: What affects are good for", i P. T. Clough & J. Haley (Eds.): *The Affective Turn. Theorizing the Social*. Durham & London: Duke University Press.
- Hardt, M. & A. Negri 2004: *Multitude – War and Democracy in the age of Empire*. NY: The Penguin Group.
- Hardt, M. & A. Negri 2009: *Commonwealth*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Hjort, K. 2003: "Mænd er forskellige – gør mænd forskel?", i Hjort og Baagøe Nielsen (red.): *Mænd og Omsorg*. Hans Reitzels Forlag og Gyldendals Bogklubber.
- Hjort, K. 2012a: *Det Affektive Arbejde*. København: Samfundslitteratur.

- Hjort, K. 2012 b: *Farvefærdsstat*. Manus accepteret til forsvar for den filosofiske doktorgrad 2013. Institut for kulturvidenskaber, SDU.
- Hjort, K. 2013: *Fra Etisk Engagement til Etisk Refleksion*. BUPL (under udgivelse).
- Hochschild, A. R. 2005: "'Rent a mom' and other services: markets, meanings and emotions". *International Journal of Work Organisation and Emotion*, 1(1), 2005:74-86.
- Järvinen M. og N. Mik-Meyer (red.) 2001: *At skabe en klient – institutionelle identiteter i socialt arbejde*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Key, E. 1914: *Misbrukad Kvinnokraft och Kvinnopsykologi*. Stockholm: Albert Bonniers Forlag.
- Knudsen, T. 2008: *Fra folkestyre til markedsdemokrati – dansk demokratihistorie efter 1973*. København: Akademisk Forlag.
- Kristensen, J. E. 2009: *Kognitiv kapitalisme, videnskøkonomi og videnspolitik*. www.turbolens.net
- Kristensen, J. E. 2012: "Viljen til Inklusion – en samtidsdiagnostisk indkredsning af en ny politisk-pædagogisk dagsorden". *Dansk Pædagogisk Tidsskrift*, 4-2012.
- Laclau, E. og Mouffe, C. 1985: *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*. London, New York: Verso.
- Larsen, K.; M. Cutchin og I. Harsløf 2013: "Health capital: New health risks and personal investments in the body in the context of changing Nordic welfare states", i I. Harsløf og R. Ulmestig: *Changing social risks and social policy adaptations in the Nordic welfare states*. Palgrave Macmillan in press: 2012-2013.
- Lorenzer, A. [1972] 1975: *Materialistisk Socialisationsteori*. København: Rhodos.
- Lykke, A. 1998: *Døden i barndommen. Spædbarnsdødelighed og moderniseringsprocesser*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Lyotard, J.-F. [1979] 1984: *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Manchester: Manchester University Press.
- Marx, K. 1857: *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie*. www.marxists.org/archive/marx/work/1857/gundrisse
- Moos, L. 2004: "Relationsprofessioner – hvem er de?" i Moos et al.: *Relationsprofessioner – lærere, pædagoger, sygeplejersker, sundhedsplejersker, socialrådgivere og mellemledere*. København: Danmarks Pædagogiske Universitets forlag, 7-18.
- Nielsen, H. B. 2011: *Skoletid. Piger og drenge fra 1. til 9. klasse*. København: Akademisk Forlag.
- Nightingale, F. 1852: *Notes on Nursing: What it is and what it is not*. London: Harrison.
- Pedersen, O. K. 2011: *Konkurrencestaten*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Prokop, U. [1975] 1978: *Kvindelig Livssammenhæng: Om strategiernes indskrænkethed og de umådelige ønsker*. Randers: GMT.
- Rask Eriksen, T. 2007: "Det professionaliserede og det Personlige", i Østergaard Andersen, Ellegaard og Muschinsky (red.): *Klassisk og Moderne pædagogisk Teori*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Ribers, B. 2012: *Den etiske udfordring – Perspektiver på konstituering af etisk bevidsthed i professionelt relationsarbejde*. Roskilde: Forskerskolen for Livslang Læring.
- Rose, N. 1999: *Governing the Soul: The Shaping of the Private Self*. London og New York: Free Association Books.
- Schanz, H. J. 1973: *Til rekonstruktionen af den politiske økonomis omfangslogiske status*. Århus: Modtryk.

- Stormhøj, C. 2010: *Poststrukturalismer – videnskabsteori, analysestrategi, kritik*. Frederiksberg: Samfundslitteratur.
- Sørensen, A. 2002: *Værdifri eller værdifuld? Socialkonstruktivisme mellem sociologi og filosofi*. København: Lindhardt og Ringhof.
- Sørensen, M. og J. J. Rothuizen 2011: Delrapport vedrørende spørgeskemaundersøgelsen *Uddannelsens betydning for dannelse af aspekter af professionsidentitet*: VIAUC/SDU/RUC.
- Thomsen, H. J. 1975: *Ansats til en begribelse af dobbeltlogikken hos Marx*. Århus: Fagtryk.
- Weber, K. 1997: *SSA-Mand. Evaluering af et indgangs- og uddannelsesforløb til social- og sundhedsassistent for mænd*. Roskilde: EVU, RUC.
- Žižek, Slavoj 2008: *Voilence*. London: Profile Books.